

KOLLEKTÍV IDENTITÁSMINTÁK A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓBAN

APOLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS FOLYAMATOK és a kollektív identitások közötti összefüggések ról sokáig viszonylag kevés szó esett a társadalomtudományokban. Ennek okai talán éppen a kutatók szakmai szocializációjában rejlnek. A politikai szocializáció-kutatások ugyan alapvetően a politikai szociológia keretei között zajlanak, de a szocializációban kialakuló identitások kutatása már átnyúlik egy másik kutatási területre: a politikai kultúra kutatási területére. Ez utóbbi pedig a hagyományos felfogás szerint inkább a politikatudományok „illetékességébe” tartozik. A két kutatási terület módszertani hagyományai különbözőek. Azok számára, akik járatosak az empirikus politikai szociológia módszertanában, a szocializáció „puha” tényezői: a tanult tartalmak, a tapasztalatok, az interperszonális kapcsolatok, a gondolkozási, magatartási és cselekvési minták módszertanilag megragadhatóak ugyan, de elméletileg nem minden értelmezhetők. A politikai szociológia világában szocializálódott kutatók a kollektív identitások konstruálásának történelmi dimenziójával és szociálpszichológiai mechanizmusaival sem tudnak minden mit kezdeni. A politikatudományok felől érkezők pedig sokszor az identitások társadalmi meghatározottságával nem számolnak elégé.

A szocializációs tényezők szövedéke

Társadalmi kihívások

A szocializáció és a kollektív identitások közötti összefüggések kutatása napjainkban fellendülőben van.¹ Úgy gondolom, ebben a társadalomtudományi paradigmában bekövetkezett változások is szerepet játszanak, amelyek nem függetlenek az új társadalmi kihívásoktól. A korábbi tudományos felségterületek közötti határvonalak egyre inkább elmosódnak, és a kutatók egyre gyakrabban élnek multi- és interdiszciplináris megközelítési módokkal és az úgynevezett puha válto-

¹ Lásd például Magyarországon Murányi István: *Tizenévesek nemzeti identitása és előítéletessége* című, 2004-ben benyújtott doktori értekezését, amelyben a szerző saját kutatásai és az utóbbi évtizedek magyar és külföldi kutatásai alapján sokrétűen tárja fel a politikai szocializáció különböző tényezőinek szerepét a fiatalok nemzeti identitásának formálásában.

zók elemzésbe való bevonásával. Ez módszertani sokszínűséggel és a különböző disziplinák fogalmi rendszerének integrálásával jár együtt.

A szocializáció és a kollektív identitások közötti összefüggések vizsgálatának kedvez, hogy egyre több „átjáró” van a társadalomtudományok és a társadalmi gyakorlat között. A nyitottság nemcsak a kutatási téma megválasztásában fejeződik ki,² hanem abban is, hogy ezeket gyakran alkotják olyan kérdések, problémák és jelenségek, amelyek felé mind a társadalompolitikai, mind pedig a társadalomtudományi figyelem sajátos értékelkötelezettségek (például a demokratikus értékek iránti elkötelezettség) alapján irányul. A társadalmi gyakorlat iránti nyitottság jele az is, hogy a modern társadalompolitikák egyre inkább törekzenek a tudományos eredmények hasznosítására.³ Az Európai Unióban az ifjúságpolitika a társadalompolitika kiemelt területe lett.⁴ A demokratikus állampolgári kultúra megalapozása a közoktatás hangsúlyos feladata,⁵ míg a nem formális nevelés lehetőségeinek hasznosítása a demokratikus állampolgári magatartások kialakulásának elősegítésére az ifjúságpolitika egyik fő törekvése lett. Témánk szempontjából ez a társadalompolitikai nyitottság elősegíti, hogy a kutatói figyelem az új nemzedékek vagy az új politikai struktúrák közé kerülők kollektív identitásának alakulására irányuljon, hiszen a kollektív identitások kérdése gyakran égető társadalmi kérdés is.⁶

A kollektív identitások társadalmi gyakorlatban is érzékelhető jelenségei között régóta ismert és újonnan felbukkanó csoportképződési formákkal, valamint régi és új tartalmi elemekkel egyaránt találkozunk. Különösen nagy társadalmi kihívást jelentenek azok a jelenségek, amelyek a szándékolt intézményes szocializáci-

2 Ami persze, sokszor a kutatások finanszírozásának rendszerével is összefügg.

3 A különböző társadalomtudományok közötti határok elmosódása többek között éppen a politikai szocializáció problematikájának kutatásával kezdődött a hatvanas évek végén Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. Ezeknek a kutatásoknak a további sajátossága eredményeik látható társadalmi hasznosítása volt a társadalomismereti tárgyak oktatásában, a kívánatosnak tekintett állampolgári magatartások megfogalmazásában és ezek formálódásának elősegítésében a formális és a nem formális pedagógia eszközeivel.

4 Itt utalnák az Európai Bizottság *Ifjúság 2000–2006* című, a nem formális nevelés legkülönbözőbb területeit (ifjúsági munka, ifjúsági kezdeményezések, önkéntes munka, ifjúsági cserék és önszerveződések, nemzetközi hálózatok stb.) érintő programjára, amely a meghirdetése idején még tagjelölt országokra is kiterjed.

5 A második világháború befejezése óta a modern oktatás egészre Nyugat-Európában mindenkorább a demokratikus állampolgári szocializáció jegyében zajlik (ami persze nem jelenti azt, hogy ez a törekvés maradéktalanul valóra is válna). A társadalomismeret és az állampolgári ismeretek évtizedek óta az oktatás részei; a pedagógiai módszerek háttérében pedig rendre ott találjuk a demokratikus értékrendek érvényesülésének szándékát. Az, hogy az iskolának elő kell segítenie a társadalmi esélyegyenlőség érvényesülését (és sok országban ezt sikkerrel is teszi), ugyancsak az iskolai állampolgári szocializáció kitüntetett társadalompolitikai fontosságát jelzi. Az iskola belső világában (diákönkormányzat, tanári-diák viszony, az iskola és a szülők, valamint az iskolafenntartók és a tanárok viszonya stb.) is több olyan változás ment végbe, amelyek arról tanúskodnak, hogy az iskolát a (demokratikus társadalmi) élet tanítómesterének tekintik.

6 A politikai szocializáció-kutatások számára annak idején a fasizmus előretörése és társadalmi támogatottságának mértéke jelentett olyan társadalmi kihívást, amely nyomán végig kellett gondolni: a különböző tényezők milyen szerepet játszanak a kollektív magatartások alakulásában, és milyen lehetőségek vannak az intézményes szocializációban az új nemzedékek identitásának a formálására.

ós törekvések ellenére, vagy éppen ezek mellékhatásaként jönnek létre, még, ha ezekben a törekvésekben nagy különbösségek is vannak az egyes országok között. E jelenségek következő típusait emelném ki.

1. *Szélsőjobboldali jelenségek*. Az egyik fő kérdés az, hogy a nagy történelmi katalizmák, politikai változások, rendszerváltások ellenére mivel magyarázható bizonyos kollektív identitásformák továbbélése, illetve az, hogy a különböző helyzetekben ezek újra és újra felbukkannak. A 20. század utolsó évtizedeitől kezdődően, a politikai identitások átrendeződésének forgatagában több országban is olyan identitáskategóriák bukkantak fel vagy erősödtek meg, amelyekről korábban már sokan azt hitték, hogy történelmileg túlhaladtak, vagy legalábbis politikailag jelentéktelen erejűek. Az is kiderült róluk, hogy viszonylag jelentős társadalmi támogatottságuk van. Ilyenek például a szélsőjobboldali jelenségek, a rasszizmus, az antiszemizmus, az idegengyűlölet vagy egyes országokban az interetnikus konfliktusok kiéleződése.⁷ Ezeknek az ideológiáknak a revitalizálódása politikailag talán magyarázható a nyilvánosság kiszélesedésével és a demokráciákra jellemző értékpluralizmus lehetőségeivel. Társadalmi támogatottságuk azonban – különösen a nagy hagyományokkal rendelkező európai demokrációkban – nem magától értődő.⁸ Azokban az országokban, amelyekben a demokratikus hagyományoknak nagy múltjuk van, éppúgy felbukkannak, mint a közép- és kelet-európai térség országaiban. A kutatásoknak választ kell keresniük arra a kérdésre, hogy milyen szocializációs háttere van annak, amikor a más csoportokkal szembeni ellenséges érzület válik a csoportszerveződések legfőbb tényezőjévé; hogyan élnek tovább a szélsőséges tartalmak és mi aktivizálja őket, és miért vonzóak azok számára, akik formális, intézményes szocializációjukban valószínűleg nem sajátíthatták el ezeket.

2. *A nagy integratív folyamatok ellenhatásai*. Választ kell keresni arra a kérdésre is, hogy a modern európai állampolgári szocializációt meghatározó, tartalmakban nagyon különböző makrofolyamatok hogyan hatnak a korábbi kollektív identitásokra. A társadalmi modernizáció, a globalizáció és az európai integráció nyilvánvalóan új csoportképződésekkel és új mentalitások kialakulásával is jár,

7 Ezekben az esetekben nem csupán a szervezett megjelenési formák megjelenéséről és szervezett akciókról van szó, hanem a gondolkozás egészét átszövő szemléletről, amely rányomja bélyegét a társas kapcsolatok szövédékére és – ideológiává szerveződve – a politikai világkép egészére.

8 Ebből a szempontból figyelemre méltó és tudomásom szerint egyedülálló a Német Szövetségi Köztársaság szövetségi szintű akcióprogramja, amelyet az országszerte, de különösen a keleti tartományokban megszaporodó szélsőjobboldali, rasszista, idegengyűlöл és erőszakos jelenségekre adandó válaszul hirdettek meg a Bundestag pártjainak konszenzusos támogatásával, összesen 235 millió eurós költségvetéssel. Az *Aktívan a gyűlölet ellen! A fiatalok a toleranciáért és a demokráciáért, a szélsőjobboldal, az idegengyűlölet és az antiszemizmus ellen* című akcióprogram a 2000–2006 közötti időszakot öleli fel, és három modellprogramból (Civitas, Xenos, Entimon) áll. Ezek célja az együttes fellépés a megelőzés érdekében, illetve a demokratikus konfliktuskezelő stratégiák, a civil társadalom és az állampolgári elkötelezettség hosszú távú megerősítése az ifjúság körében. Mindhárom modellprogramhoz politikailag független szakmai szolgáltató intézmény, külön kuratórium és – témánk szempontjából ez a legfontosabb – tudományos intézményi háttér tartozik, amelyik biztosítja az alapkutatásokat és a programhoz kapcsolódó kutatásokat, valamint az értékelést.

ugyanakkor e folyamatok hárításokat, ellenreakciókat is kiváltanak. A társadalmi modernizáció ellenhatásainak széles és sokszínű spektrumában találjuk többek között a környezetvédőket, a fogyasztói mentalitással szemben különböző alternatív életformákkal kísérletezőket, a teljesítménykényszerrel szemben a társadalomból valamelyen formában kivonulókat, az erőteljes individualizációval szemben a vallási alapon szegregálódó csoportokat. A globalizáció életre hívta az antiglobalizációs mozgalmakat, az európai integrációs folyamatok pedig a nemzeti identitásra, az interkulturális és az interetnikus viszonyokra hatottak. Ezekkel a jelenségekkel gyakrabban találkozunk a nyugati világban, mint a posztkommunista országokban, de valószínűleg csak idő kérdése, hogy ez utóbbiakban is gyanoribbak legyenek.

3. Újrafogalmazódó interetnikus és interkulturális viszonyok. A harmadik nagy kihívást a modern európai állampolgári szocializáció nyitottságon alapuló, liberalis társadalmi eszményeinek és törekvéseinek (például a multikulturalizmus, az altruizmus, a kisebbségek védelme, a hátrányos helyzetűek fokozott segítése stb.) hatásai jelentik. Ezek az eszmények és törekvések nemcsak integratív erővel rendelkeznek, hanem szemben állnak a hagyományos kollektív identitások, a minden másokkal szemben megfogalmazott összetartozások logikájával is. Konfliktushelyzetekben ezért hozzájárulhatnak a másfajta kohézióval rendelkező csoportok védtelenségének vagy éppen fenyegetettségének érzetéhez. Az elmúlt évek terrorizmussal összefüggő eseményei nyomán azokban az országokban, ahol nagy bevándorló-közösségek élnek, több jel utalt arra, hogy a korábbi nyitott csoportközi és kultúraközi viszonyok zártabbak lettek, és az együttélés korábbi alapelvei megkérdőjeleződtek.

E problémák közös vonása a nagy hagyományokkal rendelkező demokrációkban, hogy az állampolgári szocializáció társadalompolitikai eszközökkel kialakított rendszerének szándékolt hatásai ellenében jelennek meg, bár nyilvánvalóan nem függetlenül a demokratikus rendszerek szabadon döntő és társuló, nagy autonómiával rendelkező állampolgárának eszményétől. Egyfajta visszajelzést jelentenek a demokráciák működéséről, ugyanakkor jelzik szocializációs rendszerek jelenlegi korlátait is.

Közép- és Kelet-Európában elsősorban a szélsőjobboldali jelenségek, a rasszizmus, az antiszemizmus, az idegengyűlölet és az interetnikus konfliktusok kiéleződése jelent problémát. E térségek országaiban e problémák kezelését nemcsak az nehezíti meg, hogy az állampolgári szocializáció kiépülőben lévő rendszere – mindenekelőtt az oktatási rendszer és a nem formális pedagógia – nincs kellően felkészülve rá, hanem gyakran az egyes problémák (például az antiszemizmus, a cigányellenesség, az interetnikus konfliktusok) társadalompolitikai kezeléséhez szükséges társadalmi konszenzus is hiányzik.

4. A nemzeti identitás problémái. A szélsőjobboldali jelenségek, az integratív folyamatok ellenhatásai, valamint az újrafogalmazott interetnikus és kulturális viszonyok nem függetlenek a nemzeti identitás problematikájától, de nem is azo-

nosak vele. Azokban az országokban, amelyekben társadalmi konszenzus van abban, hogy mit jelent a nemzet fogalma, kik tartoznak a nemzethez és milyen kritériumok alapján, valamint, hogy milyen viszony van a nemzet és az állampolgári közösség között, a nemzeti identitással összefüggő kérdések rendszerint nem önállóan jelennek meg, hanem a társadalmi élet különböző problémáinak alárendelődve.⁹ Bár színezik a politikai életet, nem rajzolnak ki éles, minden átható politikai törésvonalakat. Elsősorban a társadalmi együttélés gyakorlati kérdéseiként jelennek meg, amelyek kezelésére politikai és társadalmi intézmények szolgálnak. Maga a nemzeti szocializáció az állampolgári szocializáció részeként jól bejáratott mechanizmusok között zajlik. Meghatározó szerepet játszik benne az iskola a történelemoktatással és az állampolgári kultúra legfontosabb elemeinek a közvetítésével. A nemzeti identitás konszenzualis társadalmi kereteit az „ünnepi” társadalmi gyakorlat újra és újra megerősíti a nemzeti közösség összetartozását kifejező szimbólumokkal, ünnepekkel, hagyományokkal, szertartásokkal és emlékezésekkel, a „hétköznapi” tapasztalati világban pedig folyamatosan visszaigazolódik, hogy mit jelent az adott nemzeti közösség tagjaként állampolgárnak lenni. Ezekben az országokban tehát a nemzeti identitás nem annyira önálló problémát, mint inkább tényt jelent.

A rendszerváltó közép- és kelet-európai országokban, így Magyarországon is a nemzeti identitás kérdései rendszerint másképpen vetődnek fel. A különbségek nemcsak a demokratikus hagyományok hiányosságaival és a rendszerváltással járó változásokkal függnek össze, hanem a nemzeti kérdések történelmi terheivel és megoldatlanságaival is. A rendszerváltással radikálisan átalakult a társadalom egész struktúrája és a társadalmi gyakorlat egésze is. A társadalom jelentős csoportjai kényszerültek rezsocializációra. Úgy kellett újrafogalmazniuk identitásukat, hogy közben az identitásminták maguk is változtak.¹⁰ A társadalmi, politikai és gazdasági élet egészét érintő strukturális változások mentális feldolgozásában a szocializáció átalakuló és funkciókat kereső intézményei nem tudtak hatékony segítséget nyújtani. Ugyanakkor a felszínre kerültek a nemzeti identitással összefüggő kérdések is: az interetnikus konfliktusok, a történelmi sérelmek, a nemzeti múlt feldolgozásának problémái és mindezekkel összefüggésben az, hogy mit jelent, mit jelentsen az új viszonyok között a nemzeti identitás. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a kollektív identitások és a politikai szocializáció kapcsolatában érzékelhető társadalmi kihívások közül a posztkommunista országokban talán a nemzeti identitás kérdései a legjelentősebbek.

A nemzeti identitással kapcsolatos problémák társadalmi jelentőségét hagyományosan abban szokták megragadni, hogy könnyen forrásai lehetnek a kisebbségi csoportokkal szembeni előítéleteknek, valamint, hogy a nyelvi és etnikai alapú

⁹ Nem véletlen, hogy a nemzeti identitás kérdései Németországban különösen élesen vetődnek fel, hiszen a történelmi múlt feldolgozásának folyamata még nem zárult le.

¹⁰ A rendszerváltással járó rezsocializációval részesítetlen is foglalkoztam egy korábbi tanulmányomban. Szabó Ildikó: minden másképpen van. In: A Pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 221–235. oldal.

kultúrnemzet-felfogás etnikai alapú ellenségekkel felépítésével és erősítésével járhat együtt.¹¹ A magyarországi empirikus kutatások is megerősítik, hogy a magyarság etnikai alapú felfogása főként hátrányos társadalmi környezetben összefügg az előítéletességgel.¹² Különösen figyelemre méltó, hogy a fiatalok egy része számára vonzó a szélsőjobboldali értékvilág sok eleme.¹³ A középiskolások körében erős a jobboldal iránti szímpátia, és értékvilágukban pontosan a más népekkel, etnikumokkal kapcsolatos kérdésekben találjuk a legtöbb szélsőséges elemet. Többségük nyíltan cigányellenes, általában elutasítóak más népekkel szemben, főként azoknak az országoknak a többségét alkotó népekkel szemben, amelyekben sok magyar él. Ugyanakkor a nyugati világ nemzeteit magasra értékelik.¹⁴

Úgy vélem, hogy a nemzeti identitás és a politikai szocializáció közötti összefüggések más szempontból is fontosak. A nemzettel összefüggő kérdések politikai tematizációja¹⁵ a politikai szocializáció egyik önálló tartalmi tényezője is. Ezzel a tematikával a politikai aktorok közvetlenül is a nemzeti szocializáció részeseivé válhatnak. Ennek különösen akkor van jelentősége, ha a demokratikus politikai szocializáció nem elég hatékony, valamint, ha a nemzeti identitás alapvető kérdéseire (mit jelent az adott közösségen a nemzet, kik tartoznak a nemzethez és milyen viszony van a nemzethez való tartozás és az állampolgári közösséghoz való tartozás között) nincsenek egyértelmű válaszok. Magyarországon a rendsváltás óta eltelt időszak meggyőzően bizonyította, hogy a nemzeti kérdésekhez való viszony meghatározó politikai tematikává vált, amelynek fontos szerepe van az önmeghatározásokban, és kirajzolja a politikai törésvonalakat.

A politikai szocializációs folyamatok tartalmi tényezői

A politikai szocializáció-kutatásokban hagyományosan nagy figyelem irányul az olyan formális ágensekre, mint a család, az iskola, a médiumok, a szervezetek, az egyházak és a kortársi csoportok. Arról azonban, hogy a társadalmi interakciókban megszerezhető közvetlen, személyes tapasztalatok és kulturálisan közvetített tartalmak, gondolkozási és magatartási minták, valamint a politikai diszkurzusokban önálló egységgé váló identitás-tematikák milyen szerepet játszanak

11 Az európai nemzeti modellekéről, az „államnemzeti” és a „kultúrnemzeti” modellről áttekintést ad Csepeli György: *Nemzet által bomlýosan*. Századvég Kiadó, Budapest, 1992. 11–29. oldal.

12 Saját, középiskolások körében végzett empirikus kutatásaink is megerősítik, hogy a kultúrnemzet-felfogás erős intoleranciával és xenofóbiával jár együtt, míg az államnemzet-felfogás elfogadói más csoportok iránt nyitottabbak. Szabó Ildikó & Örkény Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Minoritás Alapítvány, Budapest, 1998. 159–225. oldal. A nemzetségfogások és az előítéletek közötti összefüggéseket vizsgáló, magyar és külföldi empirikus kutatások áttekintését lásd Murányi István: *i. m.*

13 Egy 2000 decemberében végzett, országos vizsgálatban például az utolsó éves középiskolások együttese mondta, hogy a Magyar Igazság és Élet Pártjára szavazna (amely aztán két év múlva, a választásokon a parlamentbe sem jutott be). Szabó Ildikó & Örkény Antal: *Középiskolások értékvilága*. *Educatio* 2002. 3.

14 Nem csak magyar sajátosság a fiatalok egy részének vonzódása a szélsőjobboldal iránt és az, hogy az interetnikus viszonyokat a szélsőjobboldali nézetek alapján közelítik meg. A német ifjúságsociológiai vizsgálatok szerint ezek a jelenségek Németországban is megfigyelhetők, különösen a keleti tartományok fiataljai körében. (Lásd a 8. jegyzetet is.)

15 Az identitásokat formáló alaptematikákkal a következő fejezetben foglalkozom.

az identitások formálódásában, kevesebbet tudunk.¹⁶ Pedig ezeknek a személyes tapasztalatok szövédékét alkotó elemeknek a szerepe különösen azokban a társadalmaiban érdekes, amelyekben a szocializáció formális intézményei nem tudnak hatékonyak lenni a minták közvetítésében. Ilyenek a posztkommunista országok, amelyeknek a társadalmi gyakorlatában nem kristályosodtak ki jól használható, a családi és iskolai szocializációban könnyen elsajátítható minták.¹⁷ Ezekben az országokban a nem formális szocializáció éppen azért értékelődik fel és játszik meghatározó szerepet az identitások alakulásában, mert a formális szocializáció nem vagy csak rossz hatásfokkal tudja funkciót ellátni.¹⁸ Tartalmai iránt különösen a fiatalok fogékonyak, mivel ők életkoruknál és társadalmi státusuk áltmenetiségénél fogva a tapasztalatszerzés és önálló világképük kialakulásának időszakában vannak.¹⁹

A formális és a nem formális szocializációs hatások egymást feltételezik. Optimális esetben nincsenek közöttük alapvető ellentmondások. Nem egymástól függetlenül, még csak nem is egymás mellett érik el a társadalom tagjait, hanem a személyes élet bonyolult rendező elvei által strukturálva és a formálódó személyes világkép szűrőjén keresztül. Ezek a hatások összeadódnak vagy semlegesítik egymást, és rendszerint közvetetten, áttételeken keresztül és hosszú távon érvényesülnek.

A szocializációs hatások együttese az adott kultúrára vagy csoportkultúrára jellemző szövédéket alkot, amely egyfajta virtuális valóságként benne van a társadalmi közhondolkozásban. A kultúra része, amely a történelem során folyamatosan „szövődik”, mintázata folyamatosan változik, de megőrződnek benne régi elemek, alakzatok is. A szocializációs szövédék gazdag készlettel: ismereti, érzelmi, értékelési elemekkel, szimbólumokkal, identitás-sablonokkal rendelkezik a különböző identitások felépítéséhez. Az egyén interakciók sorozatán keresztül építi fel saját identitását a körülötte lévő identitáselemek vagy identitás-sablonok

16 A politikai szocializáció értelmezésem szerint az egyén és a társadalom közötti interakciók folyamata, melynek során az egyén társadalmi és politikai identitása kialakul. E folyamatban a társadalmi rendszer szervezetten és intézményesen ad át az új nemzedékeknek kész világképeket, világértelmezéseket és ezek részeként ismereteket, normákat, értékeket, magatartási mintákat, hogy továbbörökítse magát bennük, és hogy ily módon is biztosítsa állampolgári lojalitásukat. Ugyanakkor a társadalom gyakorlatait meghatározó, viszonylagos önállósággal rendelkező gondolkozási, magatartási és cselekvési minták is a szocializációs modell részét képezik. Ezért a szándékolt és a tényleges szocializáció eltér egymástól. Szabó Ildikó: *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000.

17 A nemzetközi szakirodalom szerint a politikai identitások kialakításában a legnagyobb szerepet a családjátssza, többek között éppen a politikai orientációk társadalmi beágyazódását biztosító értékrendek közvetítésével. Annick Percheron: *La socialisation politique*. Armand Colin, Paris, 1993.

18 Hozzátehetjük: sok szempontból a formális szocializáció és deformálódik, és a nem formális szocializációja jellemző esetlegességek uralják.

19 Itt nincs lehetőségünk arra, hogy a globális rendszerhatásokat a politikai kultúra történeti örökségeként is értelmezzük, de utalunk rá, hogy egy 1997-es németországi vizsgálat ugyancsak arra jutott, hogy a 16–29 évesek politikához való viszonyát alapvetően az határozza meg, hogy valaki a keleti vagy a nyugati országrészben lakik-e. Wolfgang Gaiser & Martina Gilje & Winfried Krüger Johann de Rijke: *Désintérêt pour la politique en Allemagne de l'Est et de l'Ouest? Prises de position des jeunes et des jeunes adultes allemands*. *Agora*, 2001. 1. pp. 97–114.

alapján. A kollektív tudat az egyéni identitások mentén, a hasonlóságok keresésével és felismerésük élményével konstituálódik. Az egyén, miközben épít saját identitását, hozzájárul a csoportidentitások alakulásához is.

Egy adott kultúra szocializációs szövedékét *a szocializáció modelljének* nevezhetjük. A szocializáció modelljét hatások rendszere alkotja. Az új nemzedékek kollektív identitása és tágabb értelemben politikai, állampolgári kultúrája a szocializációs szövedék keretei között formálódik. A szocializáció modellje a maga viszonylagos önállóságával rövid távon ellenáll ugyan a kollektív identitások befolyásolására irányuló (állami, intézményi, politikai) törekvéseknek, de hosszú távon maga is változik.

A szocializációs modell a különböző csoportidentitások megkonstruálásához kínál elemeket. Így az állampolgári és a nemzeti közösségről (amelyekhez egyfajta adottságként tartozunk) és a politikai csoportokról (amelyek között választthatunk), valamint a készen kapott és választott csoporttagságok tartalmáról. Míg az állampolgári és a nemzeti hovatartozás megtanulásában kevessé beszélhetünk az egyén választásáról, aktív közreműködéséről, addig azt, hogy mit értünk a nemzet fogalmán, hogy értelmezzük nemzeti identitásunkat, már aktívan konstruáljuk szocializációjának során. A szocializációs modellnek éppen abban van jelentősége, hogy benne leljük fel a nemzetkép felépítéséhez szükséges tartalmi, érzelmi és attitüdinális elemeket. Nem mindegy, hogy milyen politikai-tartalmi kontextusban közvetítődnek a nemzeti identitás formálásában szerepet játszó tartalmak. A formális, intézményes szocializáció (például az iskolai szocializáció) hatásfoka annál nagyobb, minél erősebbek a demokratikus hagyományok, azaz, minél inkább ki tudtak kristályosodni a demokratikus értékek intézményes közvetítésének formái, tartalmai, mechanizmusai.

A szocializációs modell szerepe a kollektív identitások formálásában

Egy társadalom szocializációs mintáját a formális és a nem formális szocializáció tényezői együttesen alkotják, de egymás tartalmait jelentősen át tudják írni. A *nem formális szocializáció* jelentőségét az adja, hogy tudáselemeket (kemény, tényként felfogott elemek) és mentalitáselemeket (puha attribúciók) egyaránt kínálva személyes interakciókban, tapasztalatokban, diskurzusokban, reakcióinkban, a társadalmi cselekvés formáiban, a konfliktuskezelési módonban hat a kollektív identitásokra. Ezek jelentősége a nagy történelmi fordulatok, társadalmi átalakulások idején megnő, mivel ilyenkor a formális intézmények (a család és az iskola) nem tudnak hatékonyan közreműködni az új nemzedékek világképének alakításában.

A szocializációs szövedék elemei különböző identitás-konstrukciókra adnak lehetőséget. Történelmi változások után, az átmeneti időszakokban a konstrukciók jellegét befolyásolhatja, hogy a szocializációs szövedékbbe milyen új elemek kerülnek be (ez alapvetően a társadalmi átalakulások irányától függ), és hogy ezek hogyan mobilizálják a meglévő identitáselemeket.

A rendszerváltás, mint a társadalmak egészét érintő változás destabilizálta a nemzet és az állampolgári közösség addig sem konszenzuális, de hallgatólagosan elfogadott politikai konstrukciót. Egyúttal aktivizálta a közgondolkozásban élő, a szocializációs modell részét képező identitáselemeket, hiszen hirtelen nagy szükség lett rájuk: a társadalom tagjainak tisztaZNiuk kellett a nemzethez, az államhoz, a politikai hatalomgyakorlás új módjához fűződő viszonyukat. A kollektív identitások alakulásában felértékelődtött a szocializációs minta nem formális elemeinek szerepe, így az is, hogy ebben a mintában milyen elemek voltak a nemzet és az állampolgárok közösségenek fogalmi konstrukciójához. A demokratikus szocializáció struktúrái lassan épültek, és nem voltak felkészülve a kollektív identitások újrafogalmazásának feladataira.

A szocializációs modell nem formalizált eleminek jelentőségét bizonyítja az is, hogy Magyarországon 2002-re már egyértelműen kiderült: a pártorientációk egyik legfontosabb sajátossága az, hogy a társadalmi-demográfiai jellemzők és a pártválasztás között csak gyenge kapcsolat van.²⁰ Igaz volt ez a diákokra is: az ő pártválasztásai mögött sem felfedezhetünk fel markáns státushatásokat.²¹ Ugyanakkor azt is megfigyelhettük, hogy az interetnikus kapcsolatok megítéléssében, a nemzet értelmezésében, a politikához fűződő személyes viszonyulások jellemzésében a jobboldali értékek domináltak. A fiatalok általában elutasítóak voltak más csoportokkal. Az elmúlt évek magyarországi ifjúságkutatásainak egyik tapasztala az is, hogy a nemzetről és a magyarságról alkotott felfogásokat, valamint a más csoportok megítélését a hagyományos társadalmi és kulturális változókkal csak korlátozottan lehet magyarázni. Azt feltételezhetjük tehát, hogy a kollektív identitások alakulásában a szocializációs modell készletei aktivizálódtak. A nem formális szocializáció egyik meghatározó tényezőjévé pedig a politikailag megformált nemzeti tematika vált.

A nemzeti problematika tematizációja

Közösségi alaptematikák a politikai szocializációban

A nemzeti tematikát az átfogó, makroközösségi alaptematikák egyikének tekintem. Alaptematikáknak azokat a történelmileg építkező és a politikai kommunikációban kidolgozódó témaegyütteseket nevezem, amelyek a vallási, nemzeti, társadalmi és állampolgári közösségek tagjainak egymáshoz és a közösségen kívül

20 „Az első szabad választás nyomán kialakult pártstruktúrában még a rétegpártok voltak túlsúlyban: a választópolgárok csaknem fele társadalmi-demográfiai háterének megfelelő pártra szavazott. [...] Ma már elenyésző annak a valószínűsége, hogy valakiről társadalmi helyzete alapján el lehessen találni, melyik pártra szavaz.” Mindent elsőprő bal-jobb. A Medián utóbbi 12 évben végzett felmérésein alapuló elemzés. *HVG* 2002. március 29. 61–63. oldal.

21 2000-ben végzett országos vizsgálatunkban az utolsó éves középiskolások 44 százaléka a Fideszt választotta. Közöttük minden státuscsoport egyaránt képviselteti magát. Az MSZP és az SZDSZ választói körében (összesen 31 százalék) valamivel jelentősebb a magasabb státuszú családokból kikerült diákok aránya. A 10 százalék által választott MIÉP hívei a leginkább vegyes összetételűek, közöttük több a magasabb státuszú.

lévőkhöz való viszonyát kulturálisan befolyásolva próbálják őket identitásukon keresztül bevonni a politikai színtérre. Abból indulok ki, hogy a makrocökösségek azonosságudatát nemcsak a csoport-hovatartozások, a társadalmi státus, a szocializáció jól ismert (és sokszor elemzett) intézményei – a család, az iskola, a médiumok, az egyházak, a politikai és társadalmi szervezetek, a kortárs csoportok és a személyes tapasztalatok – alakítják, hanem a közösségek kulturális öröksége is, amelynek az adott politikai kultúra közösségi tematikái is részét képezik. Az identitások alakulásában a szocializációs folyamat egészé: a szocializációs modell szerepet játszik, amelynek részét képezik az elsajátítható világképek különböző tartalmi konstrukciói is. Az alaptematikák ebben az értelemben a politikai szocializációs modellek generációkon átívelő, sajátos tartalmi ágensei.²²

Az európai társadalmak történelme folyamán a politikai szocializációban három nagy közösségi alaptematika játszott szerepet, ha időben eltérő erősséggel is: a vallási, a nemzeti és a demokratikus tematika.²³ A közösségi alaptematikák történelmileg egymásra épülnek, és tartalmi kapcsolatok is vannak közöttük. Közös bennük, hogy

1) történelmi dinamikájuk van:

- a) több évszázados vagy éppen több évezredes múlttal rendelkeznek;
- b) újabb elemeik a kultúra és az oktatás révén hagyományozódó, korábbi, kanonizálódott mélyrétegeikre épülnek;

2) közösségszervező erejük van:

- a) kijelölik a makrocökösségek kereteit és közreműködnek fennmaradásukban; normatív, szabályozó, a közösségek tagjai számára magatartási mintákat meghatározó erővel rendelkeznek;
- b) az összetartozás érzésének fenntartásával sajátos, szimbolikus vagy valóságos kapcsolatrendszer létesítenek az adott közösségek tagjai között;
- c) alkalmasak politikai határvonalak vagy törésvonalak kijelölésére;

3) a szocializáció tartalmi tényezői:

- a) nemzedékről nemzedékre élnek tovább;
- b) a különböző szervezetek (például az egyház vagy a politikai szervezetek) mellett a modern társadalmak multiplikációs eszközei is segítenek fennmaradásukban és abban, hogy a társadalmi diskurzusban tovább formálódjanak;
- c) tartósan beépülnek az egyének identitástudatába.

A nagy európai identitás-tematikák kidolgozódásának és fennmaradásának hátterében valós társadalmi problémák állnak, és a tapasztalatok által táplált és megerősített társadalmi igényekre épülnek. Politikai hatékonyságuk társadalmi beágyazottságukban rejlik. Tartalmaik a szocializáció folyamatában épülnek be az emberek világképébe. Az elsajátítandó társadalmi és politikai valóság részei,

22 A makrocökösségi alaptematikák hasonló értelmezésével nem találkoztam a számításba vehető szakirodalomban.

23 Napjainkban tanúi vagyunk annak, hogy ez utóbbiból hogyan válik ki és válik önállóvá az európai tematika.

amelyeket a szocializáció ágensei – a család, az iskola, az egyházak, a médiumok – közvetítenek és építenek tovább.

Az európai alaptematikák mindegyike jelen van a különböző politikai eszmerendszerekben, ha intézményi hátterükben és közösségszervező szerepükben nagy különbségek is vannak. Kanonizálódott mélyrétegeik az európai kultúra értékvilágának meghatározó elemei; a politikai diskurzusokat pedig át- és átszövik az ezekben a mélyrétegekben gyökerező témakonstrukciók.

A vallási és a demokratikus tematika

A vallási tematika tekint vissza a leghosszabb múltra, s rendelkezik a legrégebben kialakult multiplikációs rendszerrel és a legrégebbi kanonikus alapokkal. Az egyházak saját szocializációs intézményrendszere biztosítja, hogy a vallási tartalmak és értékek beépüljenek az identitásokba, és hatással legyenek az egyéni és a közösségi életre. A vallás politikai tematizációjának történelmileg kialakult korlátjait jelenti az állam és az egyházak működésének szétválasztása, így e tematika közösségszervező ereje elsősorban az egyházak saját intézményrendszerének (egyházi iskolák, az egyházakhoz kapcsolódó intézmények és társadalmi szervezetek) keretei között érvényesül.²⁴ Mivel e tematika a társadalmi és a politikai élet különböző kérdéseire is reflektál, multiplikálásában adott esetben a politikai szereplők és a médiumok is közreműködnek. A vallási tematika történelmileg a nemzeti tematika előzménye, a nemzeti tematikát pedig a demokratikus tematika előzményének tekinthetjük.

A demokratikus tematika a modern államok társadalmi integrációjában játszik szerepet, ugyanakkor az önállósuló európai tematikának is előfeltétele és szerkesztő része.²⁵ Olyan értékrendeken nyugszik, melyek társadalmi beágyazottságát és fennmaradását az európai demokráciák léte és intézményrendszere biztosítja. A demokráciával kapcsolatos kérdések politikai tematizációjának érvényességét az adott társadalom a minden napjai gyakorlatban méri. A demokratikus és európai tematika kanonizálódott mélyrétegei alkotják az intézményes állampolgári szocializáció alapelveit Európa sok országában. A demokratikus állampolgári kultúra²⁶ kialakításában az iskolarendszernek, mint a szocializáció legfontosabb intézményének meghatározó szerepe van, a társadalmi gyakorlat egészére pedig kedvez annak, hogy a közösségek maguk is részesei legyenek a demokráciával és az európaisággal kapcsolatos kérdések politikai tematizációjának.

A nemzeti tematikával külön is foglalkozom még, itt csak arra szeretném utalni, hogy a vallási és a demokratikus tematikától eltérően e tematika formálására és

24 Annak ellenére így van ez, hogy a vallási tematika elemeit nem nehéz felfedeznünk a vallási alapelveken álló pártoknak a politikai és a társadalmi élet különböző kérdéseivel kapcsolatos megnyilvánulásaiban.

25 Az európai tematika integratív hatása államok és nemzetek felett szinten érvényesül.

26 Állampolgári kultúrának nevezzük azoknak az ismereteknek, értékeknek, normáknak, érzelmeknek, véleményeknek és beállítódásoknak az együttesét, amelyek a múlttal, a jelennel és a jövővel kapcsolatos társadalmi magatartásunkat és a politika világához való viszonyunkat meghatározzák. Szabó Ildikó, Örkény Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány, 1998. 11 oldal.

multiplikálására nincs külön intézményrendszer.²⁷ A demokratikus Európában erre is a demokráciát működtető politikai intézmények szolgálnak.²⁸ Ugyanakkor az állami keretek között élő nemzeti közösségek számára az adott állam intézményrendszer – beleértve ebbe a szocializáció legfontosabb formális intézményét, az iskolarendszert is – egyúttal nemzeti intézményrendszer is; a nemzeti identitás formálódása pedig az állampolgári szocializáció része és feladata.²⁹

A nagy identitásteremtők a politikai önmeghatározások tényezői. A politikai aktorok kezében kettős cél szolgálnak: saját politikai profiljuk megrajzolását és hitvallásuk kifejezését, valamint támogatóik politikai világképének a formálását. Jelzik a társadalmi támogatottságukat megtartani, illetve növelni kívánó politikai aktorok értékrendbeli koordinátait, és egyúttal – a polgárok valós társadalmi igényeire rezonálva – tartalmakat, értékeket és értékorientációkat is kínálnak a különböző csoportok politikai önmeghatározásához. Ugyanakkor azt a célt is szolgálják, hogy minél több embert vonjanak be a tematikát megfogalmazó aktorok mellett a politikai küzdőtérbé. Identitás-tematikák hagyományai, történelmi kötöttségeik, intézményi lehetőségeik révén más-más típusú kapcsolatokat mobilizálnak társadalmi célcsoportjaik és a tematikák megfogalmazói között. Nicos Mouzelis kategóriái segítségével azt mondhatjuk, hogy a vallási tematika főként a korporatív-klientista kapcsolattípus előmozdítására tűnik a leginkább alkalmASNak, a demokratikus és az európai tematika pedig az integratív, a nemzeti tematika pedig a korporatív-populista típusú kapcsolatok erősítésével mozgósítja az embereket.³⁰

A nemzeti tematika

A nemzeti tematikát a nemzeti identitás egyik tartalmi tényezőjének tekintem, mely az adott kultúrában élő nemzetfelfogások kanonizálódott tudás- és érzelmi rétegeire épül. A politikai szocializációban – amelynek a nemzeti szocializáció is része – a nemzet értelmezése és újrafogalmazása, illetve a nemzeti kérdések politikai optikájának közvetítése révén játszik szerepet az önmeghatározásokban.

27 Más a helyzet a nemzeti és etnikai kisebbségekkel. A demokratikus rendszerek intézményrendszerében helyük van a nemzeti és etnikai kisebbségek érdekeit érvényesítő, kultúrájukat művelő és közösségeiket szervező, külön intézményeknek is.

28 A minden országban megtalálható nemzeti intézményeknek (múzeumok, színházak, közgyűjtemények, emlékhelyek, könyvtárak, közszolgálati médiumok, kutatóintézetek stb.) természetesen fontos szerepük van a nemzeti identitás fenntartásában, de elsőlegesen nem céljuk a nemzettel kapcsolatos kérdések politikai tematizációja és a különböző közösségek politikai megszólítása. Más kérdés, hogy volt már példa arra, hogy a nemzeti intézmények egy-egy politikai tematizáció helyszíneivé, díszleteivé, ürügyeivé vagy éppen közvetítőivé váltak.

29 Bár dolgozatomnak nem célja a nemzeti identitás kérdéseinek vizsgálata, utalnék Benedict Anderson felfogására a nemzetről, mint nem valóságosan körülhatárolható, szuverén, hanem elképzelt politikai közösségről, amelynek a konцепcionális konstrukciója az értelmiségi tevékenységéhez, a konstrukció elterjedése pedig az írásbeliség, az olvasni tudás – és ezzel összefüggésben – a nyomatott sajtó megjelenéséhez és elterjedéséhez kapcsolódik. Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflexions on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso, 1991.

30 Nicos Mouzelis: *Politics in the Semi-Periphery. Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin-America*. London, Macmillan, 1896. 1986.

Tartalma a politikai színtér szereplői és a társadalom közötti, a politikai aktoroktól kiinduló kommunikációban, politikai diszkrizitivitása révén³¹ formálódik. Témái sokat foglalkoztató kérdésekre rezonálnak, és sokakhoz jutnak el. Ez magának a tematizációnak a célja.

A nemzeti tematika témáit a politikai aktorok tűzik napirendre azzal a céllal, hogy 1) meghatározzák magukat, 2) leírják a társadalmi vagy a politikai élet különböző jelenségeit és a többi aktorokat, 3) reflexióra készítsék a közigondolkozást, valamint, hogy 4) társadalmi támogatásukat és így szavazótáborukat növeljék. A nemzeti tematika az egyik fontos politikai törésvonalat jelölheti ki.

A nemzeti tematika témáit azért lehet napirenden tartani, mert valós problémák húzódnak meg mögöttük. A nemzeti tematika nem azonos sem a nemzeti problematikával, sem a nemzettudat problémáival, de hátterében kétségtelenül ott találjuk ezeket. Kapcsolódik hozzájuk, de a politikai cselekvés önálló, konstruktív eleme. E problémák léttét, megoldatlanságukat és társadalmi feldolgozatlanságukat a nemzeti tematika társadalomtörténeti és szociálpszichológiai előfeltételeinek, mindenkorai forrásainak tekinthetjük. Témakonstrukciói e problémák politikai szempontú megfogalmazásai, értelmezései és érzelmi, hitelvű befolyásának kísérletei. A nemzeti tematikára is igaz, hogy bár a politikai történések és a társadalmi önmeghatározások befolyásolására törekszik, pusztán politikai szándékból nem képes tartósan napirenden maradni. Magyarországon azért tud fennmaradni, mert a több politikai korszakon végighúzódó nemzeti problémák foglalkoztatják az embereket, és politikai válaszokat (értelmezéseket, értékeléseket, döntéseket, cselekvéseket, alternatívákat) várnak rájuk.

A nemzeti tematika más alaptematikákhoz hasonlóan többoldalú folyamat része. Kölcsönhatásban van mind a nemzettel kapcsolatos politikai cselekvésekkel, mind pedig a társadalom mentális és identitásbeli reakcióival. Megkonstruált, politikai üzenetként kommunikált, a politikai diskurzusban önállósuló, a médián, illetve a kulturális közvetítőkön keresztül sokakhoz eljutó, önmagukban is értelmezhető, a politikai önmeghatározásokat és a politikai identitásokat érintő témák együtteséből épül fel. A politikai versengésben megszerzett vagy megszerezni kívánt uralom világnézeti alapjainak a kiépítésében működik közre. A tematizációk nem pusztán elméleti konstrukciók, hanem ideológiaiak, amelyek hitvallásszerűen igazítják el a megszólított csoporthatákat azzal, hogy a politikai orientációjukhoz szükséges sarokpontok jelzésével (például, hogy ki a barát, ki az ellenség).

A nemzeti tematika aktuális tematizációi feltételezik a már meglévő struktúrákat. Építének rájuk, de át is rendezik őket, új témákkal és elemekkel is bővítenek.

31 A nemzet politikai diszkrizitivitásán azt értem, hogy a politikai szövegek, beszédek, vélekedések, megnyilvánulások szintjén értelmezett nemzet többféle módon konstruálható és rekonstruálható jelentések „valósága” lett, és összekapcsolódott egy eszmei közösséggel létrehozásának törekvésével. Diszkrizitivitás kedvez politikai konverzálatoságának: a nemzet valósága elsőszor szimbolikus valóság, fogalmának a magyar társadalomban nincs konszenzualis értelmezése, jelentéstartalma szűkíthető vagy bővíthető, többféleképpen konstruálható, többféle politikai közösséggé fogható fel. A nemzeti tematika esetében politikailag különösen jól hasznosítható az a sajátosság, hogy a diszkrizitivitás egy eszmei közösséggel konstruálódása is. Az eszmei közösségek kezében a nemzeti tematika a politikai delegálás egyik eszköze.

a témakatalógust. Egyfajta folyamatosságra törekedve kapcsolódnak a nemzeti szocializáció tartalmi, érzelmi és attitüdinális elemeihez, elemeihez,³² a nemzettudatot évszázadokon át alakító kánonokhoz és a korábbi politikai tematizációkhoz, amelyek a szocializáció nyilvános csatornáinak eltömődése után is fennmaradtak a szocializációs mintában a családi szocializáció jóvoltából, illetve a kulturális közvetítések (szaktudományok, irodalom, sajtó, művészletek, különböző kulturális termékek, eszmei és szellemi hatások) révén.

A nemzeti tematika megfogalmazásában, kidolgozásában és fenntartásában meghatározó szerepet játszhatnak az értelmiségek.³³ A tematika napirenden való tartása és multiplikálása minden esetben értelmiségek (tüjságírók, közírók, publicisták, tanárok, politikai szakértők) közreműködésének eredménye. Az, hogy a téma konstrukciók milyen hatással vannak a nemzetfelfogásokra, mennyire épülnek be a politikai önmeghatározásokba, „fogyaszthatóságuk”, relevanciájuk mellett megfogalmazóik, közvetítőik és a tematizációra reagáló „rezonőreik” hatékonyságától is függ. A nemzeti tematika a közvetítések révén válik az identitások relatív önállósággal bíró tényezőjévé.

A nemzeti tematika téma konstrukciói és elemei a társadalom egészének vagy különböző csoportjainak szóló, a nemzetre és a nemzetire utaló tartalmakként jelenek meg a politikai diskurzusban. Befolyásolni képesek a politikai üzenet kündőjéről kialakított képet (amennyiben ennek önértelmezéséről szólnak), a politikai üzenet küldőjének a többi politikai aktorhoz való viszonyát, a „célcsoportok” kollektív identitását, politikai aktorokhoz való viszonyát és politikai reakcióit.

A nemzeti tematikának a következő kérdések feltevésében és újra feltevésében, valamint megválaszolásában van szerepe:

Mit értünk a (magyar) nemzet fogalmán?

Kik tartoznak a (magyar) nemzethez és kik nem tartoznak hozzá?

Milyen normák kapcsolódnak a (magyar) nemzethez való tartozáshoz?

Kik használnak a (magyar) nemzetnek és kik ártanak neki?

Mi a jó és mi a rossz a (magyar) nemzetnek?

³² Érdemes megemlíteni Csepeli György egyik írását, amelyben a nemzeti identitást befolyásoló tényezők közül hármat emel ki: a sajátos mintákat közvetítő kommunikációt, mint üzenetet; az üzenet hatásait meghatározó véleményeket, normákat, értékeket, valamint a nemzeti szocializációt. Témánk szempontjából az értékkelvítációs elmélet alapján álló, első tényező, az üzenet meghatározása érdekes: „A nemzeti identitást kondicionáló történeti-társadalmi tényezők sorában elsőként a hovatartozással és identitással kapcsolatos érzelmi és gondolati mintákat tartalmazó kommunikációs együttest említhetjük, melyet metaforikusan „üzenetként” jellemezhetünk. A nemzeti hovatartozást mint üzenetet a társadalom műltja és jelene egyszerre közvetíti személyes és tömegkommunikációs közlési pályákon a társadalom tagjai számára. [...] Ugyanis ami e közlések összessége mögött mint strukturáló világkép létezik, az megszabja azt, hogy mit gondolunk létezőnek és mit nem, mit tartsunk fontosnak és mit lényegtelennek, mit véljünk értékesnek és mit értéktelennek, végül miről gondoljuk azt, hogy egyes dolgokkal, jelenségekkel összefügg, más dolgokkal, jelenségekkel viszont nem.” Csepeli György: Nemzeti identitás és attitűd Magyarországon a 70-es években. In: *Csoporthat - nemzettudat. Ezzék, tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987. 206–207. oldal.

³³ Jellemző példa erre a népiesek irodalmi és politikai tevékenysége a 30-as években.

A továbbiakban arra keresem a választ, hogy a rendszerváltást követően miért válhatott Magyarországon a nemzeti tematika a politikai önmeghatározások alapvető tartalmi tényezőjévé.

A nemzeti problematika politikai konvertálhatósága

Abban, hogy a nemzeti identitás politikai eszközökkel történő formálásának lehetőségei a rendszerváltás után felértékelődtek, a demokratikus szocializáció történelmi hiányosságai, a nemzeti problematika megoldatlansága és a 20. század meghatározó eseményeivel való társadalmi szembenézés és történelmi felelősség tisztázásának hiányosságai egyaránt szerepet játszottak.³⁴

A demokratikus (majd az európai) alaptematika akkor dolgozódott ki a nyugati világban, amikor a nemzet értelmezésével kapcsolatos problémákra (a többség és a kisebbségek viszonya, a nemzeti és az állampolgári identitás viszonya) hatékony politikai megoldásokat tudtak kínálni, és e problémák társadalmi feldolgozására jól működő intézmények álltak rendelkezésre. Magyarországon a gyakori politikai fordulatok, illetve ezekkel összefüggésben a demokratikus fejlődés deficitjei nem tették lehetővé a nemzeti problematika politikai megoldását. A nemzeti tematika minden más tematikánál alkalmasabbnak bizonyult arra, hogy a politikai önmeghatározások legfontosabb szervező eleme legyen.

A huszadik századi nagy, történelmi fordulókat követően többször is „kinyílt” a nemzeti tematika. Ezek a fordulatok gyakran az addigi társadalmi struktúrákat is szétüzítések, és hatással voltak a kollektív identitásokra. A társadalmi struktúrában elfoglalt helyek többször is radikálisan átrendeződtek, az addig érvényesnek tűnő (és a modern társadalmak stabilitásában és társadalomlélektani elfogadásában alapvető) mobilitási pályák megtörtek. A nemzeti tematika ugyanakkor lehetőséget kínált közösségi-konstrukciókra és -rekonstrukciókra. A nemzeti téma konstrukciók kijelölték az egyén helyét egy makroközösségen, mintegy eltarcarva a társadalomban és az állampolgári közösségen elfoglalt hely bizonytalanságát és értelmezési nehézségeit.

A nemzeti kérdések jelentős része nem zárult le megnyugtatóan a rendszerváltás után eltelt másfél évtizedben sem. A nemzet fogalma, jelentése, szociológiai és politikai tartalma a politikai diskurzusok meghatározó téma lett. A nemzeti önmeghatározás valóságos társadalmi szükséglet volt. A nemzeti identitást kollektív sérelmek és frusztrációk terhelték: alapvető kérdéseire egyik politikai rendszer sem adott kielégítő választ. Elmaradt a 20. századi történelem meghatározó eseményeinek társadalmi konszenzusra vezető feldolgozása is (például

³⁴ Az is hozzájárult a nemzeti tematika előtérbe kerüléséhez, hogy a formálódó magyar többpártrendszerben kellő társadalmi tudás és tapasztalatok hiány nem volt könnyű sem a jobboldaliság-baloldaliság tengelye mentén, sem pedig a szocialista-liberális-konzervatív eszmerendszer alapján eligazodni. Igy a történelmileg a nemzeti tematikát követő demokratikus tematikához képest felértékelődnek a nemzeti tematika csoportkohéziót erősítő funkciói. Úgy is mondhatnánk, hogy a társadalom tagjai számára minden fogalmi ellentmondásossága és változékonysága ellenére a nemzet maradt az egyetlen, a történelmi folytonosság próbáját is kiálló hovatartozási nagycsoport.

Magyarország belépése az első és a második világháborúba, a trianoni döntés háttere, a Horthy-korszak nemzeti kérdésekkel kapcsolatos kül- és belpolitikája, a magyar Holokauszt, az 1956 utáni Kádár-korszak).

A nemzeti kérdések politikai tematizációjának háttérében a nemzet fogalmának bizonytalanságait is felfedezhetjük. Abban, hogy mit is értünk a magyar nemzet fogalmán – ellentétben a nyugati világban végbement folyamatoktól – nálunk mindezidáig nem alakult ki olyan társadalmi konszenzus, amely a mindenkorai politikai aktorok számára is kötelező érvényű lenne. Jól mutatják ezt az elmúlt évtizedek felnőttek és fiatalok körében végzett kutatásai, amelyek a különböző nemzetfogalmak egymás mellett éléséről és kritériumaik összefonódásáról tanúsítodnak.³⁵ A konszenzus hiánya a politikai szereplők számára azt a lehetőséget kínálta, hogy aktuálpolitikai kérdésként kezelhették a nemzettel összefüggő kérdéseket, és hogy közvetlenül összekapcsolhatták politikai céljaikkal.

A magyarországi ifjúságkutatások egyik fontos eredménye a nemzetfogalmak szerveződésének feltárása volt. A már említett kutatásokból egyértelműen kiderült, hogy a fiatalok magyar nemzetről alkotott felfogásában – hasonlóan a felnőttek felfogásához – egymás mellett élnek az államnemzeti és a kultúrnemzeti elemek, ha a nemzedékek között vannak is hangsúlybeli különbségek. A nemzethez való tartozásról alkotott elképzelésekben a jogi, állampolgársági kritériumok mellett a képlékenyebb morális szempontok, érzések, teljesítmények is megtalálhatók. A nemzetfogalom tartalmi bizonytalanságaival jól megférnek a szomszéd népekkel és a hazai kisebbségi csoportokkal szembeni előítéleteknek. Ez a veszély az államnemzet-felfogást vallókra kevésbé leselkedik, mert e felfogás „ellensége” maga is állami keretek között élő csoport. A kultúrnemzeti felfogásban azonban az ellenségek kép erőteljesebb, mivel ennek identitáserősítő funkciója van. Ezt az összefüggést a magyarországi ifjúságszociológiai kutatások igazolták.

A nemzeti tematika alkalmas arra, hogy segítségével a politikai aktorok akkor is tudják növelni támogatottságukat, ha ezt társadalompolitikai eszközökkel nem tudják megtenni. Emellett segítségével el lehet fogadtatni a különböző társadalompolitikai, gazdaságpolitikai vagy éppen külpolitikai törekvéseket (vagy erre kísérletet lehet tenni) akkor is, ha ezek társadalmi támogatásának nincsenek meg a legitim, alkotmányos, intézményes feltételei. Bár a nagy politikai fordulatok kedveznek a társadalmi méretű mentalitásváltozásoknak (és ennek különösen nagy politikai vonzereje van), fejlődéslélektani okok miatt a fiatal, csoport-hovatartozásaiat építő korosztályok szempontjából van nagy jelentősége annak, hogy kollektív identitásuk formálásában milyen szocializációs minták, milyen formális és nem formális tényezők, tartalmak és tematikák játszanak szerepet.

SZABÓ ILDIKÓ

³⁵ Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Századvég Kiadó, Budapest, 1992. Lázár Guy: A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In Lázár Guy & Lendvay Judit & Örkény Antal & Szabó Ildikó: *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 9–115. oldal; Szabó Ildikó & Örkény Antal: *i.m.*; Murányi István: *i.m.*